

SPOMENICI TEHNIKE U BOSNI I HERCEGOVINI I NJIHOVA ZAŠTITA

U uslovima savremenog razvoja tehnike u svijetu i kod nas, kada, takoreći, preko noći zastarjevaju čak i moderna proizvodna sredstva da bi sutra bila zamijenjena novijim i praktičnijim, kroz to korisnijim i svrsishodnijim, dakle, životnijim, problem zaštite spomenika tehnike zacrtava se oštro na planu potreba društvene zajednice. Ovo posebno u prilikama naše Republike, koja, u posleratnom svom razvoju, džinovskim koracima kroči preobražaju iz polukolonijalne i privredno zaostale oblasti u modernu, industrijski razvijenu zemlju. Kako je taj preobražaj tekao, pod kakvim je sve on okolnostima nastajao, teško da ćemo sutra moći da objasnimo naraštajima koji nisu bili svjedoci tog historijskog kretanja. Da bi u tom pravcu bar nešto polučili moraćemo se služiti statistikom, ili arhivskim i drugim materijalima (fotodokumentacijom, naprimjer), naravno, ukoliko ih uopšte budemo imali, makar je unaprijed jasno da uvjerljivost tih dokaza neće biti velika, čak i u slučaju kada se za takve namjere poslužimo i modernijim pomoćnim sredstvima (filmom, naprimjer). Zato će najbolji pokazatelji tih zbivanja biti, i ostati, samo materijalni dokazi koje budemo sačuvali, dakle: spomenici kulture, ili konkretnije: spomenici tehnike. Već zbog samog njihovog prisustva a tek poslije i upoređenja sa onim novim što imamo i što treba da dođe, oni će najbolje moći da pruže jasnu predstavu uloženi naporu i postignutih rezultata. Tim će putem, eto, mlade generacije moći lakše da shvate istorijsku ulogu našeg društva u privrednom preobražaju zemlje, na ekonomskom i kulturnom podizanju njenih ljudi, njihovog načina života, navika i mišljenja.

Prema tome, u savremenim uslovima razvoja našeg društva, problem zaštite spomenika tehnike dolazi u prvi plan brige organa zaštite nacionalnog kulturnog naslijeđa. Nakon osnovnih zadataka evidencije i provođenja upravnih i pravno-zaštitnih mjera, pristupilo bi se organizaciji poslova oko ekspozicije prikupljenog materijala. Ovo s razloga što ćemo tako dati važan prilog na planu

podizanja tehničke kulture naših građana, posebno industrijskog podmlatka, kako bi on što lakše i bolje mogao da shvati suštinu historijskog razvoja industrijske proizvodnje. Komparativnim upoređenjem jednih i drugih sredstava i tehnike rada on ne samo da će to postići, i tako obogatiti svoje tehničko znanje potrebnim iskustvom, već će i daleko lakše razumjeti historijsku nužnost kretanja ljudskog društva uopšte, kroz to i položaja svog kolege u prošlosti da bi ga mogao — i u pozitivnom smislu — porediti sa svojim sadašnjim, koji je — zbog tehničkog progressa njegova vremena i promjenjene društvene konstelacije — daleko povoljniji. To bi, eto, bili ujedno i osnovni prosvjetno-vaspitni i stručno-obrazovni faktori, koji postaju odlučujući elementi kod našeg prilaznja u razmatranju ovog problema.

Za pravilno razumijevanje tog osnovnog zadatka i našu orijentaciju u radu potrebno je — prije svega — i поближе odrediti termin: spomenik tehnike. Ovo tim prije što još uvijek, kod nekih predmeta, nije lako razgraničiti gdje prestaje interes etnografa ili arheologa, a gdje počinje spomenik tehnike, i što još uvijek nisu potpuno raščišćena pitanja o tome da li u spomenike tehnike treba uvrstiti samo proizvodna sredstva ili i njihove tvorevine, i slično tomu ...

U historiskom razvoju ovog — u osnovi najmlađeg — dijela konzervatorske službe, čiji čedni počeci padaju negdje u kraj prošlog vijeka (Švedska), počelo se zaštitom zanatskih radionica u formi koja je značila najprije njihovo spasavanje, čuvanje i njegovanje, a tek poslije i javnu ekspoziciju, u formi i na način muzejskih predmeta (skansen). Nešto kasnije, pod pojmom spomenika tehnike počelo se podrazumijevati sva proizvodna sredstva, a tako i materijalna dostignuća egzaktne nauke. Ovako uopštena definicija unijela je, i nehotično, izvjesnu zabunu kod stručnjaka zainteresovanih naučnih oblasti. Jer, napokon, pitaju se oni, kakvu razliku treba povući između antičke uljane preše kao predmeta interesantnog za arheologa, i tog istog predmeta kao proizvodnog sred-

stva antičkog doba, dakle, kao spomenika tehnike? Slično pitanje moglo bi se postaviti i u odnosu na drvenu seosku mlinicu kao predmet zanimljiv za etnografa, ali i kao sredstvo poljoprivredne proizvodnje feudalnog doba, dakle, kao spomenik tehnike karakterističan za tu historijsku epohu. Bezbroj ovakvih i sličnih upoređenja mi bi mogli staviti na diskusiju kod razmatranja ovog pitanja, ali pravo i definitivno razgraničenje teško da bi smo u ovom času mogli iznaći. Uostalom, to, napokon, u praksi nije toliko ni potrebno!

Po nekima se arheološki i etnografski predmeti razlikuju od spomenika tehnike po tome što oni interesuju arheologiju i etnografiju, prvenstveno kao »autonomne pojave naročito u sastavu kulturnih krugova ili u razvoju iz nižeg na viši stepen...« (Franjo Baš »Ocjenjivanje i zaštita tehničkih spomenika«, referat održan na Skupštini Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, u Zadru, 1956 g., str. 4), dok je vrijednost tih istih predmeta kao spomenika tehnike, dakle kao nosioca određenih proizvodnih odnosa daleko veća, budući uključuje i čovjeka u sastav tog procesa ... Ovakvo gledanje može se, bez rezerve, prihvatiti u odnosu na arheologiju i etnografiju kao naučne metode, mada su i oni u našoj društvenoj praksi izgubili takav svoj smisao i poprimili obilježja nauka koje oblasti svojih naučnih istraživanja pirate i ispituju u najtješnoj njihovoj povezanosti s razvojem materijalnih snaga i proizvodnih sredstava. S druge strane, međutim, takvo mišljenje mi ne možemo prihvatiti i u odnosu na ekspoziciju tih predmeta kao muzejskih eksponata, kada se zna da savremena muzeologija ne trpi druge forme izlaganja osim onih koje mogu da govore o čovjeku kao licu koje stoji iza njih, o čovjeku, dakle, koji je izradio taj predmet. Prema tome, osnovna zadaća muzeološkog radnika, bio on etnograf ili arheolog, sastoji se u njegovoj aktivnosti da, izlažući takav predmet, odredi i mjesto čovjeka uz njega, kako bi ga mogao smjestiti u pravilan odnos s njegovom životnom i društvenom okolinom. To je ujedno i put koji nam omogućava uspostavu ravnoteže u prikazu određene kulturne epohe, kroz to i dobivanja mogućnosti za pravilno tumačenje privrednog i kulturnog uspona čovječanstva. U skladu s tim i takvim zadacima muzealaca arheologa i etnografa, predmeti tehnike treba da su eksponirani i u arheološkim, odnosno etnografskim zbirkama postojećih muzeja. Ali, ti isti predmeti mogu da stoje i u muzejima tehnike, da bi tamo poslužili kao karike u razmatranju različitih stepena razvoja proizvodnje, kroz to i uspona čovječanstva — od prvih nesigurnih mu koraka do danas. Interes muzealaca arheologa i etnografa prestaje, međutim, pojavom moderne tehnike (vodena para, motorni pogon, itd.) i zasada nema znakova o nekoj drugačijoj njihovoj orijentaciji. A upravo je to vremenska granica od koje se problem zaštite

spomenika tehnike pojavljuje u obliku kojega smo, već u početku, istakli.

Pod spomenikom tehnike mi podrazumijevamo svaki predmet ili napravu sposobnu da služi kao oruđe za proizvodnju i preradu, i čija je pomoć neophodna u životu čovjeka. A kako je svaki takav predmet kadar — svojom produkcijom — da mijenja način života čovjeka, kroz to i njegov društveni položaj i tako utiče na forme odnosa među ljudima, to je i društveni značaj takvih predmeta ogroman, a potreba njihovog očuvanja aktuelna i nužno potrebna. Jer, napokon, svaki je novi tehnički izum duboko zadirao u život čovjeka, u suštinu njegovih društvenih odnosa i tako uticao na historijska kretanja, i uvijek u pozitivnom pravcu. Oslobođenje čovjeka, putem strojeva, od rada ruku, kvalitetan je skok čovječanstva, koji je povukao sobom i opštu preorijentaciju na nove temelje društvenih, moralnih pa i estetskih vrijednosti. Prema tome, značaj spomenika tehnike leži u njihovoj životnoj funkciji, u pozitivnom korištenju za dobro ljudske zajednice. Njihova je uloga — prema tome — historijska, moralna zbog svoje svrhe.

Tim putem idući, mi već danas sasvim lako možemo doći do odluke koju sve napravu možemo smatrati i spomenikom tehnike. »... Kao dokazi prošlih produkcijskih procesa i egzaktnih znanstvenih rezultata tehnički su spomenici u svojoj svojstvenosti određeno razlučeni od umjetničkih, dok ih protiv arheoloških i etnografskih opredjeljuje radna metoda, koja tehničke spomenike obrađuje kompleksno kao prikaze određenih tehničkih proizvodnih postupaka u sastavu njihovih posljedica za čovjeka u gospodarstvu, kulturi i društvu. Radi toga zaštita tehničkih spomenika ne seže u kakva tuđa spomenička područja, već ih samo raširuje na dosada spomeničko još neodređeno gradivo .. .« (Franjo Baš »Ocjenjivanje i zaštita tehničkih spomenika«, str. 11). Ali je ipak nemoguće govoriti o proizvodnim sredstvima, objašnjavati njihov rad i način upotrebe, kroz to pratiti tehnički progres društva, ako to ne budemo ilustrovali i primjerima same proizvodnje. Dakle, proizvodnim dobrima. Zato, naprimjer, kod pokušaja da javnosti objasnimo razvoj željezne industrije, nije dovoljno samo pokazati sačuvana proizvodna sredstva i naprave, ako pritom ne bi demonstriali i sve one proizvode koji predstavljaju prelomne momente na dugom putu nastanka najmodernijih proizvoda mašinske industrije. Biće, dakle, potrebno razmotriti taj razvoj od prvih utilitarnih oblika i formi rada srednjobosanskih željeznih majdana do finalnih proizvoda Željezare u Zenici, odnosno drugih industrijskih grana koje nastavljaju tu produkciju u novim, i bogatijim oblicima. Pa ipak, mi se u našem radu nećemo orijentirati samo na iznalaženje jednosmjernog razvoja neke industrijske grane ili druge privredne djelatnosti. Nesumnjivo će biti potrebno da

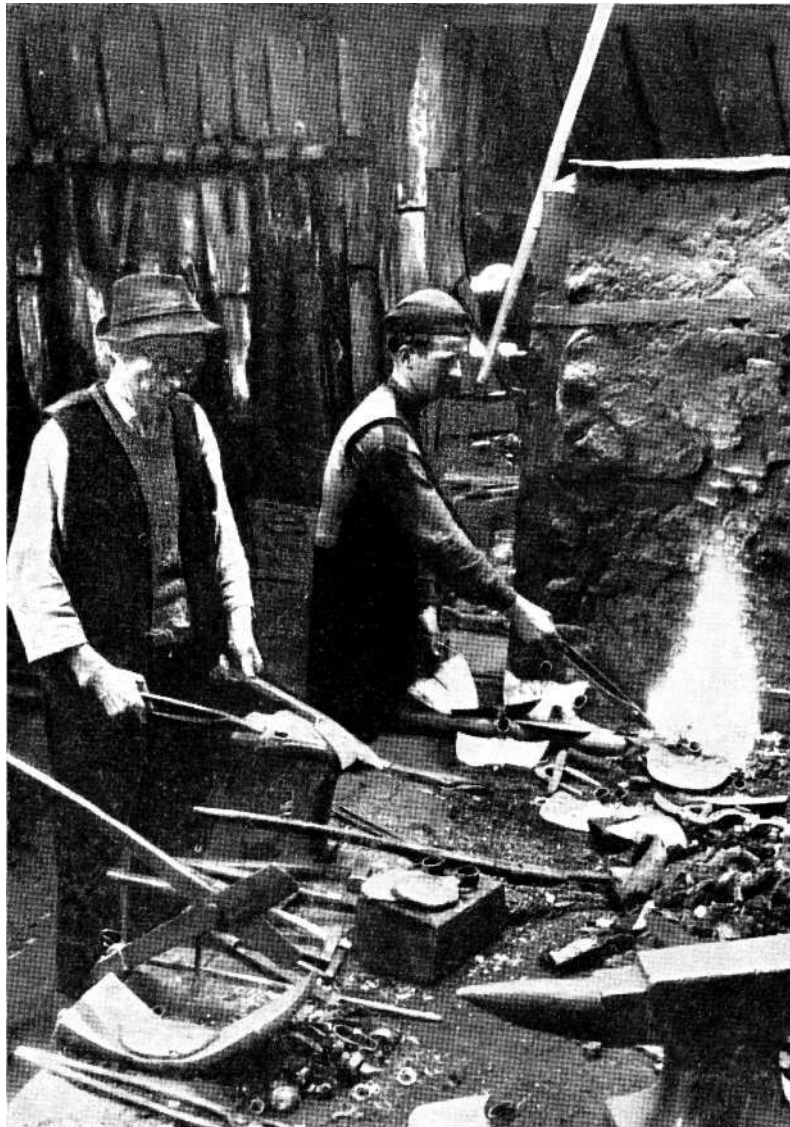
potražimo, i javnosti predočimo, i svu onu složenu povezanost raznih djelatnosti kakve sve zahtijeva život i kakve je ostvario čovjekov genij u dijalektičkoj njihovoj uslovljenosti. Prema tome, naučna klasifikacija spomenika tehnika proizilazi, prvenstveno, iz njihove funkcije, kroz to i mjesta kojega zauzimaju u razvoju materijalne osnove čovjeka. Samim tim i njihovo historijsko određenje postaje jasnije, kako u vremenu tako i prostoru.

Normalno je, također, očekivati da ćemo među spomenike tehnike ubrojati i sve arhivske materijale (crteži, fotosi, planovi, naučna dokumentacija, historijski izvori, i slično tome), koji nam mogu pomoći da potpunije sagledamo faktore koji su uslovlili postanak i razvitak spomenika, usto i razloge, kao i okolnosti njihovog uvođenja u našu sredinu. Analogno tome, i svi predmeti likovnih umjetnosti (crteži, gravure, slike, skulpture), koji tematski, u svojim predstavama, uključuju spo-

menike tehnike ili koji govore o njihovom radu — ulaze u obzir kod razmatranja ovoga pitanja.

Za prilike u Bosni i Hercegovini, gdje industrijska proizvodnja nije, dosada, pokazivala znakove najšire raznovrsnosti, već se ograničavala na nekoliko osnovnih grana (željezna, drvena i elektroprivredna industrija, ugalj, tekstil, koža, ćilimstvo, itd.) zaštita spomenika tehnike trebalo bi da se — u prvo vrijeme — ograniči samo na te proizvodne oblasti. Zbog navedenog, naš će posao u tom pogledu biti, relativno, nešto lakši, nego što je, naprimjer, bio slučaj u NR Hrvatskoj i Sloveniji. S druge strane, ta ista okolnost dopušta veću mogućnost za potpunije i uspješnije savladavanje ovog zadatka.

Treba, na koncu, istaci da se mi s ovim problemom, u njegovom osnovnom obliku, sučeljavamo tek na početku, u vrijeme kada je u nama potpuno sazrelo uvjerenje o njegovom značaju i

Sl. 1 »Izrada željeznih lopata« (fotosnimak iz majdana u selu Gornje Očevije)

aktuelnosti. Zato, do danas, praktično, u tom smislu, nismo ni poduzimali neke značajnije akcije. U posljednje dvije godine, međutim, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine, preduzeo je neke korake na evidenciji spomenika tehnike u svom području. Na udaru su se našla ona mjesta i lokaliteti za koja se očekivalo da posjeduju zanimljive predmete ove vrste. Službenici Odsjeka za likovno-konzervatorske poslove putovali su u Vareš, Zenicu, Zavidoviće i Drvar. I već prvi uvidi pokazali su delikatnost problema i općenito teško stanje ovog dijela nacionalne kulturne baštine. I dok je, na nekim mjestima, spomenički fond toliko stradao da od njega, takoreći, danas, ne postoje ni neznatni ostaci, u drugim slučajevima takvi su predmeti veoma rijetki, usto prijeti opasnost da i oni nestanu (Zenica)... S druge strane, u Očevijama kod Vareša i u preduzeću drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima, fundus sačuvanog spomeničkog inventara je takav da već sada može poslužiti kao jezgra za formiranje posebnih muzeja tehnike.

U slikovitom selu zvanom Gornje Očevije — dvadesetak kilometara udaljenom od Vareša, mjestu, koje — po urbanističkim i arhitektonskim koncepcijama svojih kuća i ulica spada u red najzanimljivijih arhitektonskih kompleksa u Republici — protiče rječica Očevija na kojoj, danas, egzistira osam aktivnih željeznih majdana. Deveti je propao, ali su od njega ostali sačuvani dijelovi pogonskog uređaja, koji — izloženi nevremenu — sigurno propadaju. U pomenutih osam majdana, koji su privatna svojina domaćih seljana,¹ radi 28 radnika-kovača, koji, svojim trudom, izdržavaju 17 porodica sa preko stotinu članova, U njima se izrađuju: potkovice za konje i volove, motike, lopate, sjekire, ralice, sačevi i razni drugi predmeti od kovanog željeza (sl. 1).

Svoje proizvode kovači iz Očevija prodaju — pazarnim danom, i u vrijeme sajмова — u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, ali ima slučajeva kada prelaze njene granice, čak te predmete izvoze u inostranstvo, posebno u zemlje Bliskog Istoka. I umjesto ranije prakse da rudaču kupuju u Varešu i Vijakama, kovači se sada snabdijevaju željeznim polugama i drugim ostacima koje dobivaju od preduzeća »Otpad«, u Varešu.

Majdani su aktivni preko cijele godine i tokom čitavog dana, dok su u nekim organizovani poslovi na bazi non-stop produkcije. Majstori u Očevijama su dobri poznavaoци svog zanata, jer je tradicija željeznog obrta duga i snažna. Vještina umijeća prenosila se vjekovima, s koljena na koljeno, od oca na sina. Zato, i danas, mi u ovim majdanima nailazimo na situaciju da u njima rade isključivo članovi obitelji, dok je najamna snaga

¹ Vlasnici majdana su: Blaško Jakić, Pero Jozeljić, Jozo i Anto Gagić, Ratko Vijačkić, Mijo Barkić, Ivo Vijačkić, Mijo Jozeljić, Mijo i Božo Jakić.

vrlo rijetka. Donedavna, kovači Očevija radili su u sastavu Kovačke zadruge Vareš, ali kako rad zadruge nije zadovoljio, ista je prestala funkcionisati, ustupajući svoje mjesto individualnoj proizvodnji.

Majdani su drvene konstrukcije, s mjestimičnim podzidama od kamena (temelji). Uz kovačnice nalaze se manje drvene kućice koje služe kao skladišni prostori za ugalj i finalne proizvode (Slika 2). Požari su dosta česti, ali se daju lokalizirati. U posljednje vrijeme, kod većine majdana, tehnički su uređaji pretrpili izvjesne promjene, učinjene u pravcu njihove modernizacije (uvedena je električna rasvjeta, električne bušilice, i slično tome). No, ipak, gledajući u cjelini, željezni majdani u selu Očevije, zadržali su svojstva starijeg načina proizvodnje, koji je, u osnovi, pučki, narodni.

Slična dva majdana nalazila su se i u susjednom selu Vijake, ali su — tokom posljednjeg rata — uništeni. Takva dva majdana, donedavna, su egzistirala i u Varešu. Razvojem kamenoloma i procesom taloženja nanosa rijeke Stavnje, oni su zatrpani i tako prestali raditi. (Vlasnici majdana su Mutić Jozo i Franjković Mijo). Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBIH, preduzimao je brojne korake za zaštitu ovih objekata, no bez ikakvih rezultata.

Karakteristično je, usto, spomenuti da se između majdana, na istoimenoj rječici, zgodno uklopio i jedan stariji, još uvijek aktivni, seoski mlin, koji je — navodno — iz turskih vremena, dok se nizvodno, na manjem odstojanju od majdana, također, na rječici Očevija, nalazi jedna vrlo dobro sačuvana stupa osposobljena za valjanje sukna (suknara), na vodeni pogon. Stupa radi tokom zimske sezone i u trajanju od šest mjeseci. Vlasnik sukna je Simo Perišić, iz sela Donje Očevije.

Ovako impresivan skup spomenika starije tehnike teško da se, danas, uopšte, može naći na jednom mjestu, u bilo kojem dijelu zemlje. Kada k tomu dodamo i izvanredne prirodne ljepote ovoga kraja, te veoma lijepe primjere stambene arhitekture s karakterističnim rješenjem krovova, raspodjele prostora i organizacije pristupa, usto i prisustvo čitavog niza prirodnih rijetkosti i spomeničkih vrijednosti (visok vodopad, topli izvor Očevije, velika pećina sa stalaktitima i stalagmitima, te blizu srednjevjekovni grad) onda selo Gornje Očevije ima zaista toliko materijalno bogatstvo da se, danas-sutra, bez oklijevanja, može pretvoriti u rekreativni centar industrijskog Vareša, usto i prvi skansen u našoj Republici. Zavod je u tom smislu već preduzeo neke korake. Jedan između njih je i totalno arhitektonsko i fotosnimanje svih objekata, s kojim se započelo u 1959 godini.

Gornje Očevije, koje u svom sastavu sadrži bogat skup spomenika tehnike u kojima proces

Sl. 2 Željezni majdani drvene konstrukcije (Fotosnimak majdana u selu Gornje Očevije)

rada još nije utrnuo, već aktivno živi, bez sumnje je i najidealnija prilika za otvaranje muzeja tehnike pod otvorenim nebom. Muzeja otvorenog najširoj javnosti koja će moći da prati proces rada izrade željeznih predmeta u formi kako se on odvijao unazad nekoliko stoljeća u srednjobosanskim rudarskim centrima. U tom smislu uzev — majdani željeza u Očevijama — mogu ispuniti i sve one zahtjeve, koje, danas, postavlja savremena muzeologija pred svoje muzejske ustanove u oblasti njihovog prosvjetno-vaspitnog djelovanja. Skansen u Gornjim Očevijama, koji je ostao sačuvan, bez našeg posredstva, ispunjava sve potrebne uslove za tu namjenu. Samo je potrebno skrenuti pažnju javnosti i omogućiti joj pristup, usto pronaći forme što uspješnije, naučno ispravne, interpretacije njegove historijske vrijednosti, i značaja za proučavanje privredne historije Bosne i Hercegovine i razvoja željezne industrije uopšte. Apsurdan bi, međutim, bio svaki pokušaj gašenja majdana zbog njihovog prenosa u neki centralni muzej, budući su ovako daleko razumljiviji, organski povezani sa svojom prirodnom okolinom, pod vlastitim podnebljem. Nasilnim prenošenjem u muzej oni bi postali umrtvljeni predmeti, lišeni stvarnog života i svojih izvornih spomeničkih vrijednosti.

Potrebno je, napokon, istaći i činjenicu da Gornje Očevije nisu više mjesto izolirano od savremene civilizacije. Otvaranjem asfaltnog drumca Sarajevo—Tuzla, koji ne »prolazi daleko od naselja, stvorena je mogućnost za prilaz ovom lije-

pom bosanskom selu. S druge strane, rekosmo, njegova prirodna i zdrava planinska atmosfera podaju mu značaj prvorazrednog rekreativnog centra za industrijski Vareš.

Preduzeće drvne industrije »Grmeč« u Drvaru — uprkos teških ratnih razaranja u ovom mjestu — sačuvalo je, sticajem sretnih okolnosti, u svom pogonu nekoliko zanimljivih mašina starijeg tipa. U elektromašinskoj radionici preduzeća nalazi se veliki gater, iz 1905 godine, koji je u dva maha gorio, ali je još uvijek sposoban za upotrebu. Zatim parni kotlovi, također, iz 1905 godine, sa zamajcima u prečniku od 5 m., kao i mašine tipa LANG, Budimpešta, iz 1907 godine.

Preduzeće drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima sačuvalo je u svom inventaru najstarije jezgro tehnike, nabavljeno u vremenu od 1900 do 1905 godine. Tehničko stanje tih predmeta u potpunosti zadovoljava, tako da već sada može da čini osnovu muzeja drvne industrije u našoj Republici. Među najvrednijim predmetima ističe se velika parna mašina, napravljena 1906 godine. Ima jačinu od 2.300 Ks, i zamajac u prečniku od 6 metara. Preko dviju osovin (dugih po 100 m.) mašina pokreće gatere i druge strojeve u pilani. Pogonsku snagu (para) dobiva iz dva kotla i dvije peći, visoke po 8 m. Treba istaći da preduzeće posjeduje još jednu takvu mašinu koja je već ranije isključena iz pogona.

Među ostalim vrednijim predmetima starije tehnike u ovom kombinatu, ističe se stari gater i vrlo dobro očuvana vatrogasna pumpa na 4 toč-

ka, sačinjena 1893 godine. Pumpa se može staviti u pogon pet minuta nakon potpaljivanja vatre (Sl. 3).

Ovako očuvana jezgra predmeta starije tehnike na jednom mjestu, koji će, pretpostavljamo, u najkraće vrijeme, biti eliminisani iz aktivne upotrebe i zamijenjeni novijim, tehnički dotjeranijim i funkcionalno korisnijim oruđima, može — po svojoj brojčanoj zastupljenosti — postati okosnica specijalnog muzeja drvne industrije republičkog ranga, u kojeg bi ušli slični predmeti iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Alternativno, oni mogu ostati na okupu i kao muzejska zbirka kombinata, ali postavljena tako da je sposobna — da pod određenim uslovima — prikaže historijski razvoj čitave proizvodnje ove industrijske oblasti. U krajnjem slučaju, pomenuti predmeti mogu biti (ukoliko njihov vlasnik ne bude pokazivao volju za realizaciju jednog od ova dva prijedloga) preneseni i u sastav inventara republičkog muzeja tehnike, naravno, ukoliko, uopšte, dođe do njegove realizacije.²

Metalurški kombinat u Zenici, od kojega se, s pravom, očekivalo da će u svom inventarskom fondusu sačuvati dragocjenu tehniku, ima danas samo neznatne fragmente. Tu i tamo, mogu se naći čedni ostaci parovoda, plinovoda i slično tomu, dok su mašine kapitalnije proizvodnje demontirane i prodane, ili su pak pretopljene i date u otpad. Izuzetan slučaj, u tom smislu, predstavlja parna mašina s elektrogeneratorom, koja je rashtodovana i kao takva ustupljena za potrebe Tehničkog muzeja, u osnivanju. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, kojemu je direkcija Željezare u Zenici predala ovaj predmet za smještaj u Muzej tehnike — razmatra, sada, mjere koje treba preduzeti u cilju konzervacije ovog vrijednog objekta i njegovog korištenja kao muzejskog eksponata.

U svoj plan i program rada na nastavku evidencije spomenika tehnike u Bosni i Hercegovini, Zavod je unio nove zadatke, čije će ispunjavanje dati — kroz kraće vrijeme — dosta jasnu sliku materijala koje imamo na terenu. Nakon toga moći će se prići i kompleksnijoj organizaciji zaštite ove spomeničke oblasti a tako i iznalaženju formi što povoljnijeg njihovog smještaja, potpunije konzervacije i restauracije, i što adekvatnijeg korištenja u prosvjetno-naučne i pedagoške svrhe. Na putu ostvarenja ovog zadatka, izvjesnu poteškoću pričinjava nerazumijevanje industrije, koja bar zasada, ne pokazuje naročitu spremnost da omogući pun uvid organa zaštite na poslu evidencije spomenika tehnike iz sastava osnovnih sredstava preduzeća, mada treba očekivati da će — u dogledno vrijeme — i u tom pravcu stvari

² Podatak o spomenicima tehnike u posjedu preduzeća drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima preuzeo sam iz putnog izvještaja kojega je zavodu podnio drug Z. Kajmaković.

krenuti na bolje. Praktičnu pomoć u tom smislu mogu da nam pruže stručna udruženja inženjera i tehničara, muzealaca i konzervatora, te sindikata raznih proizvodnih grana (metalci, drvodjelci, i sl.), a tako i Narodna tehnika. Tim bi se putem, nema sumnje, omogućila potpunija evidencija spomenika tehnike u sklopu inventara svih proizvodnih i drugih preduzeća u našoj Republici.

U sklopu ovih razmatranja potrebno je, obvezatno, uvrstiti i spomenike ratne tehnike karakteristične za period Narodnooslobodilačkog rata, kao i razne mašine te proizvodna oruđa zanimljiva za prve posleratne godine, za period, dakle, socijalističke izgradnje zemlje.

Za takvo svoje angažovanje mi imamo i posebne razloge, budući je na našem teritoriju nastao i djelovao najveći broj partizanskih radionica oružja i gdje je proizvedeno, relativno, veliko mnoštvo ratnog materijala, i, napokon, gdje su — neposredno poslije Oslobođenja zemlje — vršeni najopsežniji radovi oko obnove zemlje i kapitalne industrijske, i druge, izgradnje.

Najveći broj ovih oruđa je — tokom rata — nestao, mnogi su predmeti zagubljeni, dok je jedan dio i do danas sačuvan. Tako, naprimjer, anketom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH, 'Ustanovljeno je da je na teritoriju Bosne i Hercegovine, tokom rata, djelovalo 63 radionice oružja. Ali, zbog njihove različitosti u karakteru i dužini poslovanja, kao i zbog činjenice da su mnoge takve radionice u toku rata uništene — Komisija za pregled anketiranih spomenika predložila je svega tri takva objekta za zaštitu (Zgrada ljevaonice preduzeća za opravku kola i lokomotiva u Drvaru, Strojarska radiona sa ljevaonom u Rudniku—Ljubija i kovačnica Sime Kovača iz Šipova).

Kod ovog razmatranja, u obzir mogu ući i štamparije vezane za period Narodnooslobodilačkog rata (naprimjer, Štamparija u Trnavi, kod Bijeljine, u kojoj se izdavalo »Oslobođenje«; ilegalna štamparija u kući Muštovića u Mostaru, koja je djelovala pune četiri godine) kao i sva ona pomoćna tehnika koja je nadomjestila nedostatak složenijih naprava, ali koja je, ipak, poslužila korisno svom osnovnom zadatku. Slično tome, kao eksponati muzeja tehnike mogu da služe i druge tehničke naprave i predmeti, koji su poslužili za praktične potrebe oružanih snaga i političkih rukovodstava NOR-a (Npr., Titov vagon u Oštrelju, lokomotiva br. 12, u selu Potoci, itd.), da ne govorimo o predmetima proizvedenim u partizanskim radionicama oružja, a koji se, danas, najvećim svojim dijelom, nalaze u sastavu zbirki i muzeja Narodne revolucije (avionske i ručne bombe, mašinske puške, i slično tome).

Prema onome što smo već spomenuli i prema našim pretpostavkama o tome što sve još možemo očekivati (na terenu) od sačuvanog materi-

Sl. 3 Vatrogasna pumpa, iz 1893 god. (Svojina: Drvni kombinat »Krivaja«, Zavidovići)

jala — organizacija čuvanja i prezentacije spomenika tehnike u našoj Republici, mogla bi se usredrediti na slijedeće pokušaje i rješenja:

NR Bosna i Hercegovina, po sadašnjem svom razvoju, ulazi u sastav industrijski najrazvijenijih oblasti u zemlji. U bližoj budućnosti treba očekivati još izrazitije tendencije u tom pravcu. Zbog navedenog, sasvim je normalno očekivati da ona — u jednom od svojih industrijskih središta — otvori Centralni muzej tehnike (kakve, npr. ima NR Slovenija i Hrvatska) koji bi u svoj depozit uključio najveći mogući dio spomeničkog materijala čitave teritorije, i u kome bi se našao najraznovrsniji sastav predmeta, kako pokretnih tako i nepokretnih.

Akcija prikupljanja materijala u tu svrhu ne bi, međutim, smjela da ide na štetu onih ansambla koji mogu i treba da postanu zasebni muzeji, jer već svojim postojećim inventarom imaju takav karakter (Očevije), dok su drugi sačuvali dovoljnu materijalnu osnovu iz koje bi se mogla sačiniti samostalna muzejska zbirka, u preduzeću ili tvornici (»Krivaja«—Zavidovići), odnosno u sastavu, već postojećeg mjesnog (zavičajnog) muzeja, kao specijalan njegov odio (naprimjer, kožarska industrija, u Visokom). Daljnji zadatak republičkog muzeja tehnike — uz već poznate uslove rada koji prate ovaj tip ustanove — jeste preuzimanje svih poslova na putu provođenja potpune eviden-

cije spomenika ove vrste na terenu čitave Republike (svakako uz pomoć i saradnju područnih organa zaštite). Pritom, naravno, imati stalno na umu i činjenicu o vanredno brzom razvoju savremene tehnike, koja okolnost - sasvim razumljivo - nameće našoj privredi i njeno brzo uključivanje u život. A upravo je to momenat koji dopušta punu mogućnost neprekidnog bogaćenja muzeja novim eksponatima, koji se svakodnevno, kao preživjele forme i sadržaji, isključuju iz upotrebe i zamjenjuju novijim, tehnički dotjeranijim. Ta okolnost, ujedno, iziskuje stalan oprez i veliku aktivnost stručnjaka muzeja kako bi uspješno mogli pratiti taj razvoj, smjenu proizvodnih sredstava i njihovih tvorevina, što će — nesumljivo — predstavljati i dosta složen, i naporan fizički i umni rad.

Uz pomoć i saradnju stručnjaka centralnog muzeja moći će se, rekli smo, osnivati i specijalni tehnički muzeji ili zbirke u sastavu inventara krupnih industrijskih kombinata, i naučnih instituta. Materijalnu, pomoć za osnivanje i rad takvih muzeja — po pravilu — treba da osiguraju sama preduzeća i tvornice.

Nakon što je osigurao svoj depozit materijalom — muzej pristupa postavci izložbe. Tehnički spomenik postaje muzejski eksponat dostupan javnosti. A da bi u potpunosti udovoljio takvoj svrsi, treba mu — u slučajevima kada se to može učiniti — uliti život, aktivizirati ga, tj. osposobiti —

bar u času njegovog razgledanja — za onu funkciju koju je vršio u vrijeme svoje mladosti, u doba dakle pune radne sposobnosti. Naravno, ovo samo u slučajevima ukoliko takva aktivnost ne bi bila i odveć komplikovana u izvedbi, i odveć skupa u finansijskom pogledu. Odsustvo tako originalne predstave nadomješta se pomoćnim sredstvima i napravama (makete, ilustrovane rekonstrukcije, crteži, fotografije) sposobnim da dadnu naznaku procesa proizvodnje, sastav i strukturu objekta, i slično tomu ...

Za popunu muzeja originalnim predmetima spomeničkog značaja orijentisati se, prvenstveno, na jezgru koja se nalazi u samom mjestu, a onda proširiti akciju na one objekte koji su napušteni od ljudi, izolovani od kontakta s civilizacijom, koji stoje na osami, u zabačenijim krajevima, daleko od svake kontrole i društvenog nadzora. Ovo je tim prije aktuelno za one objekte, koji su — zbog slabog svog tehničkog stanja i izdržljivosti — došli u situaciju da budu izgubljeni. Takve spomenike — ukoliko to tehničke i materijalne prilike budu dozvoljavale — prenijeti u izvornom obliku. Gdje, pak, nije moguće poslužiti se rekonstrukcijom predmeta (njegovom kopijom). Tako rekonstruisan objekat dovesti u vezu s realnom predstavom njegove okoline, bez koje bi on — praktično — ostao samo predmet tehnike lišen svoje historijske uloge i značaja. Ovako zamišljen muzej tehnike u Bosni i Hercegovini, uključio bi pregled najšireg izbora spomenika ove oblasti materijalne kulture u Republici, od prvih njenih početaka do naših dana. Umjetno i znanstveno postavljen, on bi trebao da pruži snažnu predstavu materijalne osnove i duhovne nadgradnje naših naroda kroz čitavu njihovu istoriju.

U odnosu pak na otvaranje muzeja tehnike in situ, dakle, na mjestu nastanka spomenika, kakav smo slučaj opisali kod razmatranja lokaliteta Gornje Očevije, mišljenja smo da je takav oblik (prezentacije) najprihvatljiviji, ali pod uslovom da se radi o zaista veoma vrijednoj i efektnoj spomeničkoj cjelini, životnoj po snazi i svom djelovanju, komunikativno, lako dostupnoj najširoj javnosti.

Članak nije imao za cilj da istraži sve aspekte zaštite spomenika tehnike u NR Bosni i Hercegovini. To, uostalom, nije bilo ni moguće učiniti budući još nemamo dovoljan pregled, ni potreban uvid u sastav, obim, stanje i prilike cjelokupnog spomeničkog inventara u Republici. Zbog navedenog, zadržali smo se na razmatranju samo osnovnih stavova na tu problematiku, s povremenim objašnjenjima materijala o kojima smo prikupili potrebne podatke. No, i u ovom, obliku — smatramo — ovaj problem može biti načet i

Pa i u slučajevima gdje može doći do osnivanja muzejskih zbirki po preduzećima, smatramo da takve izložbe, u sastavu najvažnijih naših industrijskih pogona, mogu biti veoma korisne, ali pod uslovom da su sposobne za prikazivanje procesa proizvodnje, dakle, za korisna historijska upoređivanja.

U izvjesnim slučajevima — rekli smo — kada se radi o manjem spomeničkom fundusu neke specijalne grane proizvodnje, takvi se materijali mogu uklopiti i u sastav lokalnog (mjesnog) muzeja i eksponirati kao zasebna njegova zbirka u jasnoj namjeri za dobivanjem što potpunije predstave procesa proizvodnje odnosno industrijske grane.

Za Bosnu i Hercegovinu, gdje je tradicija nekih proizvodnih oblasti stara i više stoljeća, narodna tehnička predaja može da odigra važnu ulogu na liniji postizanja što boljih rezultata u osnovnoj našoj namjeri — očuvanja i zaštite preostalog spomeničkog fundusa starije tehnike. U nekim mjestima središnje Bosne gdje je stoljećima njegovana tradicija željezne, a onda i drvne industrije (sačuvan je veliki broj šumskih pilana ...) rađala se uporedo i ljubav za tu djelatnost, koja je stajala u najužoj uslovljenosti sa životom samim, i svim njegovim manifestacijama. Iz ljubavi rađao se ponos i želja za čuvanjem uspomena na tu tradiciju, koja im je pribavila veći ugled u društvu od onoga, kojega su imali njihovi sugrađani. Tim putem, eto, u nekim je našim mjestima sačuvan izvjestan broj spomenika starije tehnike, koji — svojim prisustvom — mogu da reflektiraju stanovitu svjetlost na industrijsku (željeznu) proizvodnju srednjobosanskog rudarskog bazena, a koja je djelatnost bila poznata još od vremena rimske uprave, i kao takova cijenjena od svojih savremenika. Rezultat sličnih pokušaja i nastojanja su i manje zbirke predmeta kovačkog zanatstva oformljene u sklopu inventara samostanskih zbirki u Kreševu³ i Fojnici, koje predstavljaju i prve pokušaje stvaranja lokalnih zbirki predmeta zanatske tehnike, toliko karakteristične za samo mjesto i njegovu kulturnu istoriju.

pokrenut na liniju što bržeg njegovog rješavanja i u pozitivnom pravcu.

Takve mogućnosti postoje. Uostalom, one se nameću i kao društvena potreba istaknuta u novom Zakonu o zaštiti spomenika kulture FNRJ i nacrtu republičkog zakona.

³ U posjedu samostana sv. Katarine u Kreševu nalazi se manja zbirka predmeta zanatske djelatnosti kreševskih kovača. Zbirka je rezultat dugogodišnje sakupljačke djelatnosti Augustina Kristića, vanjskog saradnika Zavoda.

MONUMENTS OF TECHNIC AND THEIR PROTECTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The author thinks that problem how to protect technical monuments is very important nowadays. Industry of Bosnia and Herzegovina is rapidly developing and therefore protectional institutions of national and cultural heritage must take care of such monuments. The first task of these institutions is to list monuments and organize expositions of such material in order to bring up the rising generations in industrial regions. In this way technical culture of our citizens will be better and wider.

To understand better elementary tasks and the very words (technical monuments), the author tries to explain them. So he writes: »It is not easy to tell where interest of ethnographers and archeologists

ceases, and where technical monuments begin. These questions and problems are not quite settled: whether to put in a group of such monuments only means of production or their products too.«

He gives a short historic summary and informs us about monuments of this kind in Bosnia and Herzegovina. The author thinks that problems of their protection and presentation must be solved in this way:

- to organize central museum of technical monuments in Bosnia and Herzegovina,
- technical museums in situ,
- museum collections in working enterprises,
- special collections in local museums.

LES MONUMENTS DE LA TECHNIQUE EN BOSNIE ET HERZÉGOVINE ET LEUR PROTECTION

En traitant le problème de la protection des monuments de la technique l'auteur de cet article estime que — dans les conditions du développement industriel contemporain en Bosnie et Herzégovine — cette question vient au premier plan de la préoccupation des organes pour la protection du héritage culturel national. Après les tâches fondamentales de l'évidention scientifique et de l'effectuation des mesures administratives et juridiques on entreprendrait l'organisation des travaux concernant l'exposition de ces matériaux, avec le but fondamental d'aider l'édification de la culture technique des citoyens et de la jeunesse industrielle en particulier.

Pour la compréhension correcte de ce but fondamental et pour l'orientation dans le travail l'auteur essaie même de définir la signification du terme: le monument de la technique. ...»d'autant plus que chez certains objets ce n'est pas facile de délimiter où cesse l'intérêt de l'ethnographe ou de l'archéologue et

où commence le monument de la technique et qu'on n'est pas d'accord s'il ne faut placer parmi les monuments de la technique que les moyens de la production ou bien leur produits aussi, et ainsi de suite«.

En donnant un court rendu sur l'aspect historique de cette question et une information plus étendue sur l'état et les conditions du fonds des monument de la Bosnie et Herzégovine l'auteur considère que l'on devrait résoudre le problème de la protection et de la présentation des objets de cette catégorie par l'établissement et l'organisation:

- d'un musée central des monuments de la technique de la Bosnie et Herzégovine,
- des musées de la technique in situ
- des collections muséales dans des entreprises productives
- des collectiones spéciales dans les musées locaux (régionaux).